

Zárójelentés

a K 105 086 számú, *Vállalkozói kultúra a 19. századi Magyarországon* című

OTKA/NKFIH kutatásról

Témavezető: Klement Judit

Résztvevő kutatók: Halmos Károly, Klement Judit

A kutatás fő célkitűzése az volt, hogy az 1869-es csődiratokból kiindulva rekonstruálja (1) a vonatkozó cégek működését, (2) tulajdonosainak és cégvezetőinek nevét, (3) a cégek vagyonának, kintlevőségeinek, hiteleinek szerkezetét, (4) üzleti partnereik körét, hazai és nemzetközi kapcsolataikat. Ezen felül a nagyszámú cég vizsgálata (5) az 1869-es válságévben előforduló csődök okainak számbavétele mellett lehetőséget adott arra is, hogy a 19. századi vállalkozói kultúra olyan lényeges kérdéseit vehessük górcső alá, mint (6) a bizalom, (7) a családi és (8) a felekezeti kötődések szerepe az üzleti életben. A kutatás alapját a Budapest Főváros Levéltárában őrzött, az 1869. évben keletkezett csődperek feldolgozása jelentette.

Az előzetes felmérések alapján az 1869 során keletkezett csődperek 22 doboznyi iratanyagot tettek ki. Az anyag nem volt teljesen ismeretlen. Egyes vállalkozók története kapcsán Kövér György és Halmos Károly egy-két ügyet már kézbe vett. A teljeskörű feldolgozás azonban mindeztől elmaradt. Túl az 1869. év gazdaságtörténeti érdekességén az évkör megválasztásának volt egy nagyon prózai oka is. Az igazi választás a 19. század nagy válságának, az 1873. évnél a feldolgozása lett volna, ám ebből az évből nem maradt fenn csődanyag. Nem tisztázott okok miatt az 1873. és az utána következő éveknek a csődperei nincsenek a levéltár őrizetében. (Nem zárható ki, hogy a hiány összefüggésben van az 1870-es évek elején végrehajtott csődbíráskodási reformmal, amikor a céges csődök a váltótörvényszékhez kerültek, a királyivá lett pesti törvényszék illetékessége pedig csak a magánosok viszonylag érdektelen csődjeire terjedt ki).

1869 és Pest

Az év során gazdaságtörténeti tekintetben – a bank- és cégalapításoktól eltekintve – sokáig nem történt semmi meghatározó, kivéve talán a májusban megnyitott észak-amerikai transzkontinentális vasutat. Az őszhöz kötődtek a nagyobb események, mindenekelőtt a tőzsde és hitelválság (Black Friday 1869. szeptember 24.), amit a korszakról szóló szakirodalom „kisválságként” emleget. Ez volt az első, globálisan jelentkező válság, amely azonban eltörpült az 1873. évihez képest, ezért is ragadt rajt a kis jelző. Már a tőzsdeválság után, novemberben avatták föl a Szezei-csatornát. Az év folyamán születtek meg az Osztrák–Magyar Monarchiának a német vámegylettel, Nagy-Britanniával, illetve Kínával és Japánnal kötött kereskedelmi megállapodásai. Ezek a nagyléptékű események a

várakozásokon keresztül össze is függték egymással. Ne felejtjük el, hogy valahol ekkor kezdődött a globalizáció első korszaka is.

A csődök vizsgálata alapján megfogalmazható, de nem bizonyítható az a furcsa gyanú, hogy 1869 egyszerre volt a pénzbőség és a pénzsűke éve. Az új szállítási lehetőségek terjeszkedésre készítették az üzletembereket. Nem zárható ki, hogy több pesti, csődbement üzlet ilyen Bécsből induló, korábbi, de végső soron sikertelen terjeszkedési kísérlet következménye volt. Másrészt ugyanakkor sok adós még a régi hitelvilágban élt, amelyekben elegendő volt a kölcsöntőke használati díját fizetni, s abban a tudatban volt, hogy amíg a kamatot fizeti, addig a tőke visszaszármaztatásával nem kell törődnie. A globális kereskedelem imént említett úttörő infrastruktúrái azonban valahol a távoli, nagy pénzpiacok magasában már újraszámolásra és újratervezésre készítették a nagy befektetőket. A nagy pénzek mozgása megmozgatta a kis pénzek befektetőit is, akik jobb reményekkel a láthatáron hajlamossá válhattak korábbi alacsony hozamú kihelyezéseik felmondására.

Az 1869. év vizsgálata tehát egyfelől a válságév miatt indokolt, a forrásadottságokon túl, másfelől azért, mert Magyarországon a gazdaság kapitalista átalakulása a 19. század közepe óta folyamatban volt, az 1860-as évtizedben azonban jelentősen felgyorsult. Óriási ütemben terjedtek el a részvénytársaságok, sorra nyíltak az új gyárak és a bankok. 1869 vizsgálata emiatt a formálódó kapitalizmusba is betekintést enged.

A hazai kapitalista átalakulás és hétköznapi tanulmányozására a 19. század közepe táján Pest a legideálisabb helyszín. Már az 1840-es évtizedtől kezdett ide koncentrálni a hazai terménykereskedelem, amivel Pest átvette Győr addigi központi szerepét. A terménykereskedelemmel együtt a kereskedelmi tőke is Pesten akkumulálódott, ami majd az 1860-as évtizedtől kezdve már az iparban és a bankszektorban is befektetéseket keresett. Pest kereskedelmi szerepét erősítette, támogatta a közlekedési központi jelentősége, hiszen a kiépülőben levő vasúthálózat középontjában már ekkor a majdani főváros állt. Erre a közlekedési és kereskedelmi központi szerepre közvetlenül tudott ráépülni idővel az ipari és hiteléletbeli központi jelentőség, és maga az egyszerre modern, s egyben nemzeti főváros imázsa. Az 1869. évi Pest mindennek a jelenségegyüttesnek az előszobájának tekinthető.

Az 1869. évi csődök áttekintése

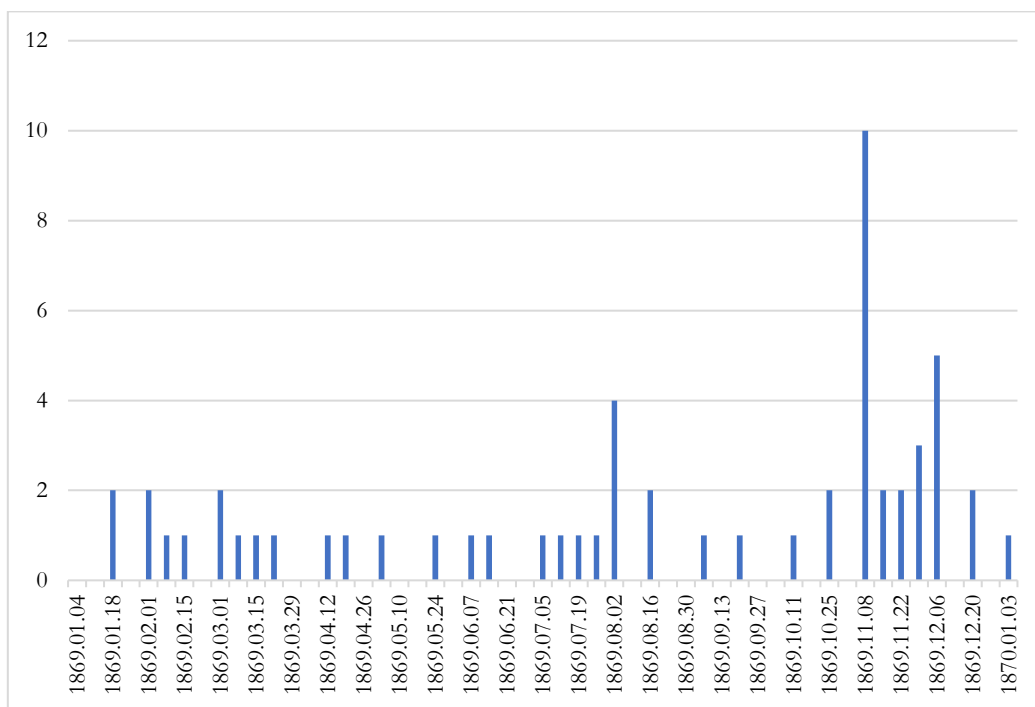
A csőd intézményét hazánkban az 1840. évi XXII. tc. szabályozta először és a törvény a formálódó kapitalista gazdasági berendezkedés egy lényeges elemét honosította meg, illetve emelte be a törvényi keretek közé. Csődről akkor beszélhetünk, ha fizetéseképtelenség áll fenn, amikor valaki, akinek több hitelezője van, nem tud eleget tenni éppen aktuális fizetési kötelezettségének.

A csődöket a *Budapesti Közlöny*ben és a *Wiener Zeitung*ban kellett közzétenni. A csődök birodalmi szintű megoszlása *Wiener Zeitung* alapján rekonstruálható. Annak érdekében azonban, hogy a Buapest

Főváros Levéltárában fennmaradt levéltári anyag teljességét ellenőrizzük, elég a *Budapesti Közlöny* áttekintenie. A *Budapesti Közlöny*ben az 1869. évre vonatkozóan – tehát figyelmen kívül hagyva az 1868. évre vonatkozó, de 1869. évi hirdetményeket, viszont figyelembe véve az 1869. évre vonatkozó, ám 1870. éveket – 65 hirdetmény jelent meg. A téves és a Pest megyei hirdetményektől megtisztítva ez 58 meghirdetett esetet jelent, szemben a 45 levéltári őrzésű csődperrel. A különbség nem kicsiny – több mint egy ötödnyi –, de az oka nem azonosítható, egyelőre.

A hirdetmények alapján a foglalkozási adatok is könnyen áttekinthetőek. A bukottak tevékenysége több mint tucatnyi, különböző foglalkozás között oszlott meg – ezek fele ugyanakkor a ruházkodáshoz volt köthető, összesen 11 bukott esetében. (Az egyedi megjelölések közül a szabó fordult elő legtöbbször, amit a szalag és divatáru, a szűcs(áru), díszmű és rövidáru követett.) A tevékenység ágát tekintve a bukottak messze-messze legtöbben kereskedők voltak (33 bukott), és ekkor még külön számítottuk az árusokat (2) és a nagykereskedőt (1). (Bár az iratokból kiderül, hogy többen folytattak nagykereskedelmi jellegű tevékenységet – ha lehet mondani, kisléptékű nagykereskedők voltak). A második legnagyobb csoport a gyárosoké volt – tizedannyian mint a kereskedők (3 bukott). A tevékenység formáját tekintve 8 bukott minősült cégnek, 16 bejegyzett vállalkozásnak, négynek volt mesteri jogállása, és hárman voltak nők, amit a korszakra nézve indokolhatóan tekinthetünk jogállásnak. A bukottak egyik különös figurája volt egy csalárd bukással vádolt köz- és váltóüggyvéd. Ez utóbbi esetben félrevezető volna hivatását a tárgyi nomenklatúrában elhelyezni, sokkal inkább tekinthető ez is jogilag körülhatárolt szociális helyzetnek. A csődök időbeli megoszlását az alábbi oszlopdiagram mutatja. (1. diagram)

1. diagram: A csődök gyakorisága 1869-ben heti bontásban

Forrás: *Budapesti Közlöny* 1869–1870, Halmos Károly gyűjtése

A legjelentősebb csődök, a korszak meghatározó vállalkozóinak csődje (pl. Gregersen, Kohen) ugyan a november elei tőzsdepánik után következtek be, de figyelmünket az esetek gazdagsága miatt igyekeztünk kutatásunkban a korábbi bukásokra összpontosítani, annál is inkább, mert a nagy bukások közül néhány már korábbi vizsgálódásoknak is tárgya volt. Ha a tőzsdepánik körüli időszakot nem számítjuk, akkor kisejlik az akkor még agrártársadalomként viselkedő magyar gazdaság hiteléletét jelző féléves szezonális is.

A csődügyek felépítése

A csődügyeket a kutatók – tisztelet a kivételnek – eddig nem szívesen vizsgálták. Ez nem is csoda, hiszen az ügyiratok összetettek és kutatói szempontból rendezetlenek. Éppen ezért tartjuk fontosnak, hogy ezt az irattípust részletesen bemutassuk. A csődügyek összetettsége és az iratok rendezetlensége eredményezte azt is, hogy a teljes 1869. évi anyagnak négyötödét tudtuk feldolgozni. A részletes bemutatás ugyanakkor érzékelteti majd, hogy az elemzési szempontok és eredmények széles köréhez jutottunk el így is.

A csődeljárás a per elvének megfelelően, ütköztetett érvek mentén zajlott, de nem tárgyalásos úton. A perkényszernek és a pertári vitának hála az egyes csődperekben sok és sokféle irat maradt ránk. Egy csődügy voltaképpen elemi iratok sokasága, melyek a pertárba – a per során keletkezett iratok gyűjtőhelyére – kerültek. Annak idején még valószínűleg keskeny fa- vagy kartonlapok közé kötötték őket, emiatt nem egyenletesen koszolódtak el, és a köteg széleire került papírok szakadtabbak és gyűröttebbek a többinél. Ma kreppszalaggal átkötve, dobozokba rendezve találkozhat velük a levéltári kutató. Az idők során nem sokat forgathatták az iratokat, mert a tinta szárítására használt nagy szemcséjű por a mostani kézhez vétel során hullik le a tintáról, illetve a hajtásból. A csődök kutatójának első, iratokkal kapcsolatos élménye az iratok gyakori „rendetlensége” és túltengése (lásd például postai feladóvevények nagy számát). Az iratok esetenként különösebb (időrendi vagy tárgy szerinti) sorrendiség nélkül helyezkednek el az iratcsomóban. Az is előfordul, hogy egy, az adott ügghöz kapcsolódó másik (magánjogi vagy büntetőügyi) per okán kiemelt iratok közös csomagba rendezve kerültek vissza az eredeti irategyüttesbe, megbontva a korábbi rendet. Emellett bizonyos irattípusok némelyik csomóban föllelhetők, másokból viszont hiányoznak. Néhány csomó áttekintése után azonban a kutatóban így is kialakul egy általános kép arról, mire számíthat egy csődper áttekintése során, és már egy adott irat széthajtogatása előtt is sejthető, milyen tartalmú, típusú irat fog elé kerülni.

Logikailag a csődperben keletkező első irat a csődkérelem – jóllehet eddigi megfigyeléseink alapján ez általában nem az iratcsomó tetején található. A csődkérelem elvileg származhat hitelezőtől és adóstól egyaránt, ám az esetek többségében öncsődről volt szó, tehát a fizetéseképtelenné váló adós maga terjesztette a törvényszék elé fizetéseképtelenségét. Az 1840. évi XXII. törvénycikk alapján a kereskedők és a közkereseti társaságok (mai fogalmak szerint: cégek, vállalkozások) jogosultak voltak

már akkor csődért folyamodni, amikor még nem voltak fizetéseképtelenek, de az állapot bekövetkeztét elkerülhetetlennek ítélték. A legtöbb bukott élt is ezzel a lehetőséggel. Kivételes, egyedi eset volt, amikor a csődületet nem élő személy ellen kezdeményezték.

A kérelem befogadása után a bíróság intézkedett a legfontosabb kérdésekben, vagyis a csődeljárás különböző végzésekkel vette kezdetét. A törvényszék első lépésként elrendelte a vagyon zárolását és felmérését, valamint perügyelőt és ideiglenes tömeggondnokot rendelt ki. (A perügyelő és a tömeggondnok személye alapvetően meghatározhatta a csőd lefolyását, ezért nem volt mellékes a személyük.) A perügyelő feladata a csődeljárás törvényességének, szabály szerinti lefolytatásának biztosítása volt, a csődtömeggondnok a vagyon „egyben látásáért” és kezeléséért felelt. (A bíróság által kirendelt „ideigleni gondnokot” a csődper során a hitelezők közössége erősítette meg tisztségben, vagy választott helyébe újat.) Egy következő lépésben a bíróság megszabta azt a határidőt, amíg a hitelezők benyújthatták a csődtömeg elleni kereseteiket, és felszólította az (egy vagy több) (vagyon)bukottat fizetéseképtelensége okainak „felfedezésére” – ma inkább feltárást mondanánk – és vagyona összeírására, szintén megszabott határidővel. A hitelezők a csődnyitástól számítva elvileg kilencven napot kaptak kérelmeik beterjesztésére, a bukottnak viszont csak egy hete volt arra, hogy vagyonát „felfedezze” és a kimutatott vagyonleltár hitelességére esküt tegyen. A bíróság a csődnyitás tényéről, a perügyelő és a tömeggondnok személyéről, valamint a hitelezők csődkérvényeinek benyújtási határidejéről külön hirdetést tétetett közzé, ennek költsége már a csődtömeget terhelte. A csődhirdetmény, amely egy előnyomott hirdetés formájában a megfelelő adatok kézi beírásával lett teljes szövegű, a *Budapesti Közlöny*ben és a *Wiener Zeitung*ban jelent meg, és párhuzamosan kitűzetett a törvényszéki hirdetőtáblára is.

Időrendben haladva a csődnyitás és csődhirdetmény után az első lépés elvileg a bukott nyilatkozata lenne vagyona „felfedéséről”, ám ez az iratfajta nem mindig maradt fenn, s ha igen, akkor is gyakran jóval később készült el. E „felfedés” jelentősége, hogy a bukott jóhiszeműségét igazolja a maga készítette vagyonkimutatás beterjesztésével és az arra letett esküvel. Gyakori, hogy a vagyonbukott újabb és újabb haladékokat kért nyilatkozata megtételére, rendszerint arra hivatkozva, hogy üzleti könyveinek áttekintése hosszabb időt vesz igénybe. Az eskü alatti nyilatkozat a törvényszéken történt, s az eseményről jegyzőkönyv készült. A csődnyitást kimondó végzésben a törvényszék arra is felszólította a bukottat, hogy – legkésőbb a keresetek benyújtási határnapjáig – terjessze a bíróság elé bukásának okait, amivel az adós szintén a jóhiszeműségének bizonyítására kapott esélyt. Az eljárás logikája szerint a bukás okainak kimutatása időben követte a vagyonfelfedezést és az eskütételt, hiszen vagyona áttekintése adott leginkább lehetőséget arra a bukottnak, hogy a bukás okai felett is „elmerengjen”. Előfordult, hogy egy vagyonbukott indoklása nem elégítette ki a perügyelőt. Arra is volt példa, hogy egy vagyonbukott újabb és újabb haladékokat

kérve addig volt képes kitolni a bukás okainak benyújtását, mikor már a hitelezőivel kilátásban levő megegyezésre hivatkozva egyszerűen arra kérte a bíróságot, hogy tekintsen el ettől.

Az első tárgyalásra a csődnytitás után jellemzően két héten belül került sor – még nem az összes hitelező, hanem csak a helybeliek részvételével. A tárgyalásról – miként minden további tárgyalás esetében – két, jegyzőkönyv elnevezésű irat készült. Az egyik (fehér papíron) a tárgyalás – mai értelemben is vett – jegyzőkönyve volt, míg a másik (zöld papíron) a „kiadmány”, tulajdonképpen inkább végzés. Tartalmilag az utóbbi jórészt megismételte az előbbi szövegét, de az elsőben kívánságként megfogalmazottakat az utóbbiban határozott, bírósági döntésként látjuk viszont. E jegyzőkönyvek a döntések ismertetése mellett már tartalmazták azt is, melyik hitelezőt ki képviseli az ügyben. A későbbi kereseteket e képviselőkön, jellemzően ügyvédeken keresztül nyújtották be. Egy-egy ügyvéd képviseletében a hitelezők egész csokra gyűlhetett össze.

Rögtön a csődnytitás és a csődhirdetmény közzététele után készültek el a vagyoneleltárak is. Vagyis párhuzamosan a bukott vagyonekimutatásával hivatalosan is felmérték a vagyont. A vagyone összeírását bíróságilag kirendelt hiteles becsüsök végezték. Munkájuk rendszerint több napot, akár heteket is igénybe vett, és díjazásuk a csődtömeget terhelte. Nehezítette a vagyoneleltár összeállítását, ha az adott vállalkozásnak nem csak Pesten volt üzlete, lerakata, telephelye. Ilyenkor a pesti törvényszék az illetékes megyeihez fordult. A vagyoneleltárban a bukott vállalkozásához tartozó ingó és ingatlan vagyontárgyak mellett összeírták a vagyonebukott vállalkozó személyéhez kötődő tárgyakat is, hiszen a bukott teljes vagyoneával felelt az adósságaiért. Így fordulhat elő, hogy a kereskedelmi csődök iratai között az üzlet és telephely leltárai mellett lakáseleltárak is fennmaradtak, melyek forrásértéke felbecsülhetetlen.

Mindeközben már a csőd megnyitásától kezdve folyamatosan nyújthatták be a hitelezők kereseteiket. A keresetek a csődperek jellegzetes iratcsoportha, s egyben a legszámosabb iratfajtája is. Egy-egy kereset csupán egy levél, amely rendszerint mellékelve tartalmazta a megfizettetni kívánt követelés(ek) hiteles másolatát is. A keresetlevél általában dupla fólió méretű, a felzeten a kereset benyújtójának neve (esetleg foglalkozása és székhelye), képviselőjének, ügyvédjének neve és – kapcsolattartó lévén – címe, illetve a követelés jellege és összege olvasható. A követelések legnagyobb része váltó, ennél általában kevesebb a könyvkivonati vagy számlakövetelés, és előfordulnak még kis számban munkabér, lakbér, üzletbér iránti követelések, valamint állami vagy helyhatósági adókövetelések is. A perügyelő általában válaszolt a keresetre. A válaszban a perügyelő a követelés jogosságát, a kamatszámítás módját és a követelés osztályba sorolását illetően foglalt állást. (A követelés osztálya azt jelentette, milyen helyen állt egy adott követelés a követelések rangsorában.) A perügyelői válaszra a csődkeresetet beadó esetenként viszontválaszolt, s a perügyelő erre is reagált. (A viszontválaszok megfigyelésünk szerint nemigen módosítottak az álláspontokon.) E keresetleveleket és a csatlakozó beadványokat az idők során valamikor vékony zsineggel összekötötték – ma így várnak

olvasójukra a levéltárban, általában az iratcsomón belül egy helyre csoportosítva. Az iktatószámok így néhány tagú láncocskákat alkotnak, aszerint, hogy hány levélváltás történt az adott kereset ügyében. Kivételes esetben a perügyelő összesítette is ezeket.

A keresetek nagy részét kitevő okmánytípus, a váltó a korszak legelterjedtebb hitelezési formája volt, kis és nagy összegre, háromtól hat vagy akár több hónapra is szólhatott, használatának feltételeit hazánkban már 1840 óta törvény (XV. törvénycikk) szabályozta. Szabványossága és tömegessége miatt a váltókereseteket gyakran nyomtatott űrlapok segítségével nyújtották be, melyeken csak az adatokat kellett kitölteni. Egy-egy váltó kötelezően tartalmazta a kiállítás adatait, a fizetendő összeget és a fizetés idejét. Aláíróként szerepelnie kellett a váltón egy kibocsátónak és egy elfogadónak – bár a kettő személyileg azonos is lehet. Általában szerepelt a váltón egy rendelvényes (intézvényes) is, akinek számára a váltó elfogadója a megadott határnapon fizetni volt köteles. A váltók 1869-ben még túlnyomórészt német nyelvűek voltak, de néha előbukkannak magyarul fogalmazottak is. A váltó forgatható volt, vagyis a mindenkori birtokosa hátíratolással továbbadhatta, illetve ennek sajátos eseteként leszámíthathatta. A hazai jog különleges követelményeket támasztott a váltókkal szemben, és különleges garanciákat kínált érvényesíthetőségük érdekében.

A váltókat a jelzálog-követeléseket (II. osztályt) követő, de a számlaköveteléseket (IV. osztályt) megelőző (III.) osztályba kellett besorolni. A váltón szereplő bemutatási napon ki nem egyenlített váltókat meg kellett óvatolni. Erre 1869-ben az örökös tartományokban a közjegyzők, hazánkban 1875-ig a köz- és váltóügyvédek voltak hivatottak. Az óvatolásról kiállított okiratot szintén mellékelni kellett a keresethez. Az óvatolási okirat azt tartalmazta, hogy a meghatalmazott megjelent a fizetésre kötelezettnél (vagy a fizetéssel megbízott ügynevezett telepítvényesnél), aki vagy nem volt otthon és nem intézkedett a fizetésről, vagy otthon volt, de közölte, hogy nem tud fizetni (a telepítvényes esetében: nem érkezett fedezet). A jogi tranzakciók költségei magasak voltak, s ennek megfelelően komoly szelekciós hatásuk kellett, hogy legyen. Az óvatolás is meglehetősen drága eljárás volt (2,10 osztrák értékű forint [o. é. frt] 1869-ben), amit tovább növelt az illetékbélyeg költsége (1–3 o. é. frt!), a másolati díj, az értesítési díj és esetenként a (kézbesítési) fuvardíj. Egy óvás teljes költsége a minimum 3,10 o. é. frt-tól akár 7 o. é. frt-ig is emelkedhetett, ami a kisebb követeléseket jobban sújtotta. A csődkeresetben a hitelező az óvási költségeket is igyekezett érvényesíteni.

A könyvköveteléseket két módon nyújtották be a hitelezők: vagy számlamásolatok formájában, vagy könyvkivonati követeléseként. A számlamásolatok dekoratív kivitelű, céges fejléccel ellátott iratok, tartalmukat tekintve azonban gyakran nehezen értelmezhető, vagy pusztán közelebbről nem részletezett „áruról” szólnak. A könyvkivonatok a kettős könyvelés formájának megfelelően tartalmazzák a szállított tételeket, a már intézvényesített (trasszírozott), vagyis benyújtott, illetve a kiegyenlített követeléseket és a még nem fedezett maradékot (*saldo*). A csődperekben benyújtott könyvkivonati követelések esetében is igaz, hogy ritkán nevezték nevén a lekönyvelt árut. A

könyvköveteléseket a hitelezőnek hitelesíttetnie kellett, vagyis külön esküt kellett tennie arra nézve, hogy a könyvkivonat vagy számlamásolat hiteles és megfelel az eredetinek.

A benyújtott követelésekre a csődeljárás idejére – a benyújtástól (vagy a benyújtás utáni lejárát esetén: lejáratától) a követelés megítéléséig számítva – a 6%-os, törvényes kamatláb alapján számított kamat járt. Ezen felül váltók esetében már a lejáratától kérhető volt a kamat, ha volt óvás, könyvkivonati követelésnél pedig a következő évkezdéstől, de csak ha a kereset benyújtója tételesen kiszámította azt. Egy adott követelés akár három elemből is összeállhatott: az alapkövetelés összegéhez adódhattak a követelés érvényesítésének díjai (például óvási díj) – mai szóval: tranzakciós költségek – és a követelés alapösszege után járó kamat. A perügyelő a keresetre adott válaszában a legtöbb esetben elfogadta a követelés tényét, alapösszeget és osztályát, leginkább a megítélhető kamat miatt, illetve a könyvkövetelésre leteendő hitelesítő eskü érdekében emelt szót.

A keresetek és a feltáró nyilatkozat benyújtása után ismét tárgyalás következett, amelyre immár valamennyi hitelező meghívást kapott, s mindenki meg is jelent vagy képviseltette magát. Ezen a tárgyaláson, miután elszámoltak az ideiglenes tömeggondnokkal, megválasztották az új, immáron végleges gondnokot, és létrehozták a hitelezői választmányt. A döntéshozatalban minden hitelező, követelése mértékétől függetlenül, egyenlő szavazattal bírt. (A tőkekövetelések mértékét csak szavazategyenlőség esetén vették figyelembe.) A háromtagú csődületi választmány feladata volt átvenni az ideiglenes tömeggondnoktól a számadásokat, megvizsgálni és véleményezni azokat, és elősegíteni a követelések mielőbbi kifizetését. Innentől új szabály érvényesült, mivel a választmány felállítása után a csődtömeggel már csak az ő jóváhagyásuk birtokában történhetett bármi.

Bár a perek esetenként ezután is folytatódtak, ettől a fázistól kezdve aránylag kevesebb iratanyag maradt ránk. Valószínűsíthető, hogy a vagyonbukott igyekezett eddigre valamilyen megegyezésre jutni a hitelezőivel, ám sajnos ilyen tárgyalásokról nem maradtak ránk iratok. A megegyezéses csődlezárás viszonylag gyakori végkifejletnek számított, ez is arra utal, hogy az eljárás közben történtek lépések a megegyezés felé. A megegyezés persze önmagában még nem volt garancia arra, hogy a vagyonbukott folytatta vagy folytatni is tudta vállalkozását. Az esetek kisebb hányadában, amikor mégsem sikerült tető alá hozni egy megállapodást, kielégítési terv készült a csődületi választmány felügyelete mellett a meglevő vagyon eladásáról és a kifizetetlen követelések sorrend szerinti, bizonyos mértékű kielégítéséről – bár az eddig feltárt anyag alapján ekkorra általában nem sok felosztani való maradt.

A forrásfeldolgozás alapkérdései

A csődiratokat több összefüggérendszerben is el lehet helyezni. Először is a „legyen” és a „van”, a törvény és a perek mint sarokpontok között. Meglepő lehet, de a megismerés útja sokkal kevésbé vezet a törvénytől a perek felé, mint ellenkező irányba. Úgy is megfogalmazhatnánk, hogy amit megismertünk a vizsgált csődeljárások alapján, az egy 1840-ből származó törvény 1869. évi olvasata a

bírói hatalom szempontjából. Ugyanakkor észre kellett vennünk azt is, hogy a bírói olvasat sem volt egyhangú. A perek tanulmányozása során kibuktak a hatásköri villongások, illetve a jogalkalmazás természete, amiről nehéz volna azt állítani, hogy mindig célirányos és életszerű volt.

Másodsorban az egyes pereket a többi ismeretében is tudni kell értelmezni. Ehhez azonban a levéltári anyagok egymáshoz való viszonyát szükséges megismerni. A csődperekhez egy „mutatókönyv” csatlakozik. A levéltársok számára hasznos segédlet azonban maga is több megoldandó kérdést vetett fel. Az hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a mutató nem a szokásos hivatali ügymenet során keletkezett. Valamikor a hatvanas évek közepén fektették fel, minden bizonnyal az ügyhátrálék felmérése érdekében (erre utal, hogy a benne foglalt ügyek élettartama nagyon szigorúan korrelál az ügy keletkezésének idejével). A nagy kérdés az volt, vajon minden megőrzött peres ügy megtalálható-e a mutatóban, és viszont. Elmondható, hogy a perek egy-két kivétellel elérhetőek a mutató felől, viszont nem minden mutatózott ügy őriztetett meg. Adódik természetesen a kérdés, vajon a bíróságon bejelentett csődök mind jelen vannak-e akár a mutatóban, akár maguk a perek között. A *Budapesti Közlöny* vizsgálata arra vezetett, hogy ez sem állítható, bár az eltérés nem jelentős.

Harmadsorban mérlegelendő volt a forrásnak a kutatás céljaival való összevetése. Bizonyos értelemben ez a legfontosabb szempont, hiszen az iratanyag a kutatói pillantással kezd megelevenedni, s lesz belőle valóban történeti forrás. Az életrekelés egyszersmind erőre kapást is jelent. Az eredeti naiv elképzelésünk, hogy a viszonyokat egyszerűen a nevek egymásra vonatkoztatásával kinyerhetjük, rövidesen szerte foszlott. Ha a viszonyoknak nem csak a pusztta létét akartuk megállapítani, akkor a racionális döntések szocio-ökonómiai elmélete, illetve a gazdasági- vagy a jogantropológia mélyebbről fakadó kérdéseit is föl kellett tennünk, ez viszont szükségessé tette a peranyag áttekintését, s evvel eljutottunk a forrás feltárásának legnagyobb nehézségéhez, a levéltári anyag rendezéséhez. Valójában csak a perek rekonstrukciója során tehettünk föl olyan kérdéseket, hogy vajon milyen döntési lehetőségei voltak a bukás határán álló embereknek; milyen normái voltak abban az időben az üzleti tisztességnek; üzlet volt-e a csőd, s ha igen, kinek és miként.

A csődügyekből kinyerhető információk áttekintése

Hogy az adatgyűjteményről képet adhassunk, az alábbiakban példaként mellékelünk néhány – szándékosan nagyon egyszerű – részletet, egy-két konkrét ügyből. Ezzel a csődügyek feldolgozásának, rögzítésének módszerét a gyakorlatban mutatjuk be.

1. táblázat: Meghatalmazási viszonyok Hlatky József csődperében

meg- bízás	meg- bízás	meg- bízás	megbízás	megbízott	meg- bízott	meg- bízott	meg- bízott	meg- bízott	megbízott	megbízott	megbízó	megbízó	megbízó	megbízó	megbízó	megbízó
ügy#	sor#	tanúk	hitelesítő	vnév	unév	titul	fogl.	hely	cím	jogcím	szerep	név	unév	fogl	hely	cím
13463				Hajós	József				egyetem utca 2.			pesti takarékpénztári egyesület				
13463				Stadler	István			Pest	3. pipa utca 11. sz. a. földszint		kibocsátó					
13463				Artner	Kálmán	dr			Nagymező utca 10		forogató	Schreger	Pál		Pest	hajó utca 8. <kihúzza:> nagymező utca 10
47512				pesti m. k. k. jogügyek Igazgatósága						képviseli csődperügylő és csődtömeg- gondnok		m. k. Kincstár				
47512				Lázits	Péter	id			magyar utca 4. sz.			Hlatky	József	vagyon- bukott kávés		
31700				Hlatky	József						bukott	Hlatky	József	bukott, kávés		magyar utca 3.
32907				Vanczák	Josef		h: ügyvé d					Hlatky	József	nyerges mester		
68695				Andreanszky ???	???							m. k. kincstári jogügyek igazgatósága				zöldfa utc. 20
43142				-								Hlatky szül. Kreis	Rozália			magyar utca
51380				Vanczák	József							Hlatky szül. Kreis	Rozália			

Forrás: Budapest Főváros Levéltára IV. 1343.j. 294. doboz (III/17.: Hlatky József ügye)

2. táblázat: A II. osztályba sorolt keresetek Neumann Lipót csődperében

ikt#	irat_kelt	al#	v.nev	u.nev	viszony	szervezés	jogcím	-tól	-ig	bér (ft/hó)	összesen	ellenőrz
53524	1869.08.25	1	Glas	Miksa	alkalmazott	éves	kereskedő segéd	1869.05.01	1869.05.15	66,67	33,34	OK
53524	1869.08.25	2	Glas	Miksa	felmondás			1869.05.15	1869.07.15	66,67	133,34	OK
53524	1869.08.25	3	Glas	Miksa	kifizetés					-	45	
53524	1869.08.25	4	Glas	Miksa	hátrálék						121,68	OK
54153	1869.08.28		Haris	Sándor	boltnér	felmondásig	család megbízottja és családi ház képviselője	1869.11.01	1870.02.01	59,17	177,50	
54162	1869.08.28	1	Berger	Jakab	alkalmazott	éves	éves segéd	1869.06.01	1869.08.31	30,00	90	
54162	1869.08.28	2	Berger	Jakab	felmondás			1869.09.01	1869.10.31	30,00	60	
54165	1869.08.28	1	Gans	Dávid	hátrálék		2 Sas utca 21. sz. a. levő házamban bérelt lakás negyedévente előre fizetendő	1869.08.01	1869.10.31	68,75		
54165	1869.08.28	2	Gans	Dávid	felmondás elmaradása	éves	tömegmondnok nem mondta fel, "és most már f.é. Novemberben az erre következő téli negyed miatt egész 1870. évi február 1-ig az fel sem is mondható" két negyedév	1869.11.01	1869.05.01	137,75	206,25	a 137,75 részeredmény rossz, a végeredmény jó

Forrás: Budapest Főváros Levéltára IV. 1343.j. 295. doboz (III/19.: Neumann Lipót ügye)

3. táblázat: Egy III. osztályba sorolt kereset Neumann Lipót csődperében

ikt#	irat_kelt	mell #	mell ##	forg. sor#	k.hely	k.ido	Pr		hatarnap		an die Ordre			den Werth	und stellen {solchen/ ihn} auf Rechnun g ... Bericht	kiállító		elfogadó			Zahlbar in / Domicil	beim / bei der / bdH	óvó / bemutat ó	óvás	átruházási tanúk	megjegyz és	
9 425	1870.02.21	26	2	0	Wien	1868.04.01	219,83	fl	ÖstWhg	1869.09.30	Ultimo Septemb er á. é.	meiner Eigenen	Glück Mayol	Julius Simon	in Waaren	laut	Glück	Julius	Neuman n	L.		Pesth					
9 425	1870.02.21	26	2	1	Wien	-							Mayol	Simon	-			Glück	Julius								
9 425	1870.02.21	26	2	2	-	-							Mayer	A.	& Co	in Rechnun g											
9 425	1870.02.21	26	2	3	-	-									Wiener Wg	in Rechnun g			Ottmann	H	Nasch<??> pr.pro: A. Mayer & Comp						
9 425	1870.02.21	26	2	4	Wien	19869.08.02								priv. Oest	erhalten			Schuck		pp Nasch<??><! Az aláírás olvashatatlan, de megegyezik az előző forgatmányával>					<bélyegző>N 12481 B		
9 425	1870.02.21	26	2	5	Wien	1869.09.30							-			erhalten		<olvashat atlan>		priv. Oestr. Nat. Bank						<! Aláírás után Hasard bélyegző >	
9 425	1870.02.21	26	2	6	Wien	1870.01.11						Neuman n	Heinrich		Diese meine Wechself ordering [...] trage<!> ich an			Glück	Julius						-		

Forrás: Budapest Főváros Levéltára IV. 1343.j. 295. doboz (III/19.: Neumann Lipót ügye), A 9425 számú (1870.02.21) irat, 26/2. mellékletei, 0-6. forgatmányok.

Megjegyzés: A táblázat részlet egy olyan váltó átíratát mutatja be, amelyiknek nem volna szabad léteznie. Az Osztrák Nemzeti Bank kutatói szerint az Osztrák Nemzeti Bank által leszámított váltó nem kerülhetett újra forgalomba. A mellékelten rögzített váltó tehát kivétel.

4. táblázat: Egy IV. osztályba sorolt kereset Neumann Lipót csődperében

[illegible]

Forrás: Budapest Főváros Levéltára IV. 1343.j. 295. doboz (III/19.: Neumann Lipót ügye), A 51364 (1869.08.12.) irat, A. melléklet (Julius Glück könyvkivonati követelése)

A részletesen feldolgozott váltók és könyvkivonatok lehetőséget adnak az eladósodási folyamatok jobb megértéséhez.

Az elemzés eredményei

A csődeljárás mint intézmény az 1860-as években

A csődeljárás mint kollektív végrehajtás ősi jogintézmény, s ekként egységes törvényi szabályozás nélkül is létezett. Egységes törvényi szabályozását hazánkban az 1840: XXII. törvénycikkkel nyerte el, de Erdélyben például továbbra is az örökös tartományok mintái alapján zajlott a törvénykezés. Bár a jogszabály csak későn tér rá a tisztességtelen, büntetőjogilag kifogásolható bukás elkülönítésére, a modern jogalkotásnak ez a különbségtétel az egyik fő vívmánya. Más kérdés viszont, hogy az ártatlanság eme vélelme vajon mennyire szolgálta az üzleti élet érdekeit. A peres anyag vizsgálata alapján kijelenthető, hogy kevésbé. A bűnösség kérdése a per során viszonylag későn merült föl, ez egy másik (a fenyítő) szék bevonását jelentette, és egy elhúzódó eljárást eredményezett. Általában is elmondható, hogy a vagyonbukás 1840. évi szabályozása a 1860-as évekre már kezdett idejét múlt intézménnyé válni. A törvény a reformkor olyan gondjaival (mint például a nemesi birtok jogállása a vagyonbukás tekintetében) foglalkozott részletesen, amelyek a történelmi idők során érdektelenné váltak, miközben más kérdésben csak a törvény mentén kialakult szokásjog volt a mérvadó. Bár Apáthy István, az 1881. évi csődtörvény szakmai előkészítője ügyvédként megjelent az általunk vizsgált iratanyagban, a jövőendő törvény ekkor még csak reményként létezett, viszont a hitelélet természete már kezdett megváltozni, amiként erre az 1869. év leírásánál utaltunk is. Nem segítette a jogintézmény működését a heterogén jogi kultúra sem. A táblabíróvilág méltányossági jogértelmezésétől az érzékelhetően üzleti ügyekre szakosodott, iskolázott ügyvédek formalizmusáig sok árnyalat fedhető föl az irategyüttesben. Vizsgálatunk tehát rámutatott a jogi intézmény működési sajátosságaira az 1860-as évek végét tekintve.

A csődbejutottak vállalkozásának mérete

Az év során csődbe jutottak különböző helyzetben voltak. A tőzsde az év őszén ingott meg, s azt mondhatjuk, hogy addig csak kisebb kereskedők és szolgáltatók buktak el. Ősztől viszont a hitelforrások elapadása már nagyobb üzleti szereplőket is érintett, nevezetesen a vasút-, és városépítésben jelentős Gregersen céget, az egymással kapcsolatban lévő Kohen cégeket és a hozzájuk kapcsolódó Stein Jeromos kereskedőt is. Ezeknek a cégeknek a vagyona más nagyságrendet képviselt, mint a többieké. A válságév tehát ezen a ponton, a bukott vállalkozások méretén keresztül mindenképpen érzékelhetővé vált.

A csődökben résztvevő felekről általában

A hazai tőkés fejlődést a hagyományos történetírói felfogás kétarcúnak ábrázolja. A Nyugat (ami esetleg nincs messzebb, mint Bécs) egyrészt tőkeforrás, másrészt pályafutási célpont. A szokásos

köztörténeti érdekű elbeszélés a kialakuló kapitalizmus rendszerét tekintve a hazai vállalkozásokat az örökös tartományokbeli üzleti élet nyúlványaként, a gazdasági élet aktorait tekintve pedig a jelentős részben zsidó eredetű vállalkozókat az északkeletről északnyugat felé vezető út éppen pesti állomásán tartózkodókként ábrázolta. (A pesti kereskedelmi élet részletekbe menő vizsgálata már csak ezért is kulcsfontosságú.)

A mikroszintű (a váltóforgatmányokig lemenő) vizsgálatuk új értelmet adott a megszokott történeti sémáknak: relativizálta a függőséget, hiszen a bukott vállalkozók önálló cselekvőként jelenhettek meg. Ezzel együtt is tagadhatatlan, hogy a bécsi rokoni kapcsolatok a csődök rendezésekor jelentős tényezőnek mutatkoztak. A kutatás rámutatott az üzleti élet jogi kereteinek nehézségére, formalizmusára, illetve a nők üzleti életben betöltött, a vártnál nagyobb szerepére is. Hosszabb távon a kutatás elősegítette annak megértését, mi is lehet valójában az a csődperanyag, ami ránk maradt.

Kutatásunk új kérdéseket is megfogalmazott. Egyrészt szükséges lesz majd a csődök – néha szó szerint – bonyolításában megkerülhetetlen szerepet játszó ügyvédi hivatás jövőbeni vizsgálata, másrészt további feladat a kényszerű mintának választott 1869. év gazdaságtörténeti újraértelmezése is.

A család szerepe

A család a ma megszokottól eltérően nem annyira érzelmezősséggé, hanem részben háztartásként, részben szociális és szocio-ökonómiai egységként jelenik meg a vizsgált csődügyekben. A háztartás gyakran magában foglalta az üzletet is, bár ebben a tekintetben a csődügyek torzítanak, hiszen a vagyon felmérésekor a bukottnak üzleti vagyonához hasonlóan magánértékeiről is számot kellett adnia. Több esetben is megfigyelhető azonban, hogy üzlet és lakás valóban nem nagyon váltak el egymástól. Más ügyekben pedig a család hiánya, vagy a meglévő családban bekövetkezett súlyos gondok jelentek meg az ügyet befolyásoló tényezőként.

Az érzelmezősséggel szembeállított szociális, szocio-ökonómiai egység esetünkben azt helyezi előtérbe, hogy a szociabilitás, a társasági tekintély fontosabb tényező az érzelmeknél. Nem egyszer fordult elő, hogy a végső soron, mintegy *lender of last resort*-ként a rokonság emelte vissza a bukottat a *commercium* állapotába. A csődiratok alapján nem tudunk meg semmit férj és feleség viszonyáról, de azt tudjuk, amikor például az após kimentette a vejét a csődből, még akkor is, ha az velejéig züllött figura lehetett, mai szóval egy *moral insanity*. Vélhetőleg nem annyira a feleség érzelmei, mint inkább a család botránytól aló félelme készítette ebben az esetben az apóst az ügy elrendezésére.

A család 19. századi üzleti életben betöltött szerepét eddig is többször, többféleképpen kimutatta már a szakirodalom. Vizsgálatunk megerősítette, de egyben új dimenziókra is ráirányította a figyelmet a család 19. századi gazdasági jelentőségére nézve.

A nők szerepe

Külön kiemelésre méltó kérdés a nők jelenléte a csődiratokban, mivel a nők gyakrabban jelentek meg a vizsgált ügyekben, mint azt előzetesen vártuk. Jobban megnézve persze a dolgok állását, szerepük kevésbé meglepő. A nőkkel találkoztunk egyrészt üzletrészesekként. Az özvegyi jogon vitt üzlet ismert intézmény volt, de van esetünk, ahol a feleség is üzlettársként működött. E konkrét esetben minden érthető válik a bukott üzlet talpra állításakor, hiszen kiderül, hogy az üzlet, majd a helyre állítás tőkéje mind a feleség rokonságától származott.

A nők ugyanakkor nem csak nevesített, hanem láthatatlan, bár tömeges szereplők is voltak. A bukások jó része divatáru üzlet volt – de ide sorolható a halott varrógépkereskedő hagyatéka is –, s ennél fogva ezen cégek fogyasztói körét jellemzően a nők tették ki. Az nem meglepő, hogy a szövetek vásárlói nők voltak, de a korabeli jog alapján az már inkább, hogy adósságokba is bocsátkozhattak. Az egyik cég esetében elemzésünk kimutatta, hogy az üzletvitel gondját épp a női adósságok jelenthették. Ez minden jel szerint egy tisztázatlan jogi helyzetről tanuskodó képlet: az üzleti szokás és a kodifikált jog szerinti hitelképesség egyszerűen nem voltak összhangban.

Feltűnő volt az is, hogy bizonyos esetekben a nők nem csak helyi, kiskereskedelmi vásárlókként jelentek meg, hanem távoli helyekről is vásároltak. Adataink alapján akár az is feltételezhető lenne, hogy olyan bukott cégekre bukkantunk, amelyek esetleg postai úton szolgálták ki ügyfeleiket, de ennek ellentmond az, hogy a textilereszkedelemben nehéz minták nélkül üzletet kötni, és hogy ebben az esetben a postai szolgálat igénybe vételére utaló nyomoknak is kellett volna maradniuk. (Ha figyelembe vesszük ráadásul, hogy a csődnitások első intézkedései között volt a vaspályatársaság értesítése, akkor ez a lehetőség nem tekinthető valószínűnek.) De ha nem a postai értékesítésről volt szó, akkor arra kell gondolnunk, hogy a vidéki szabónők esetleg anyagbeszerzéssel is foglalkozhattak, ami mindenképpen árnyalja az eddigi képet.

Vállalkozás és piac viszonya a csődök alapján

Az intézményi közgazdaságtanban nem újdonság, de a közfelfogásban mégsem magától értetődő, hogy egy vállalkozást és a piaca nem könnyen választható szét. Egyes bukott textilereszkedők vagyonleltárának tanúsága szerint az érintetteknek nem csak tartozásuk, hanem adott esetben aktívumuk is volt – bár tény, hogy ennek egy része már minősített kintlevőségnek számított. Ezt a vagyont a leltározók adott esetben lelkiismeretesen jelezték is. A kintlevőségeket az adós nevének,

az adósság helyének és értékének feltüntetésével tartották számon. A textilkereskedelemről általános tudásunk a korra nézve, hogy a történelmi Magyarország az örökös tartományok viszonylatában alapvetően terményt vitt ki és szövetáruat hozott be. A behozott szövet forgalmazásának természete ugyanakkor kevésbé feltárt – annyi bizonyos, hogy részben boltokban, részben vásárokon zajlott. A bukott textilkereskedők esetei segítettek megvilágítani a vállalkozásuk és piacuk működését több szinten is.

Egyfelől a textilkereskedők a bukástörténetük feltárásának kezdetén általában kiskereskedőknek mutatkoztak, ám idővel gyakran feltárult, hogy nagykereskedelemmel is foglalkoztak. Másfelől az is érdekes, hogy területileg hova kapcsolódott az üzleti érdekük és érdeklődésük. Ha például kiskereskedelmet folytattak a korabeli Pest üzleti központjában, bevallottan törekedtek az elegáns helyek felé, még akkor is, ha ez jelentősen növelte ingatlanbérleti költségeiket. Volt olyan cég ugyanakkor, amelyik a vásárok között is működő lerakatot tartott fenn vásáros helyen, például Debrecenben. Más cég területileg szétszórta üzletkörrel rendelkezett. Utóbbi esetben a bukás arra utal, hogy az üzleti modell fenntartásához a kereskedőknek nem volt elegendő tőkéjük, illetve valószínűleg nem voltak felkészülve a bizományba elvitt áru ellenértékének majdani behajtási költségeire. Talán nem véletlen az sem, hogy a minősített követelések nyilvántartási helyei között felül voltak reprezentálva az olyanok, amelyek még ma is nehezen megközelíthetők a főváros irányából.

Az ügyvédek szerepe

A jog megtestesítőinek nagy szerep jutott a csődeljárásban. Az ügyvédeken keresztül húsba vágó küzdelem zajlott. Küzdelem, ahol zsoldosokként mindenütt ügyvédek harcolnak egymás ellen. Ügyvéd a perügylő, ügyvéd a tömeggondnok, sokszor ügyvédek a választmányi tagok, és természetesen túlnyomó részt a felek meghatalmazottjai is. A különbség azonban már a címzésekben és a megszólításokban is mutatkozott. Doktor vagy e cím nélküli-e, hites-e az ügyvéd, vagy nem az, köz- és váltóügyvéd-e, vagy nem rendelkezik ilyen minősítéssel. Bár a címzések vegyesen jutnak ki még egy és ugyanazon ügyvédnek is, a bizonytalanság árulkodó. Szó sincsen testületről, különböző eredetű képzettségű, törekvésű szakemberek állnak előttünk az eljárásokban. Már ez is sejteti, hogy a kutatás egyik fontos eredménye az ügyvédi hivatásra vonatkozó ismereteink bővülése.

Az ügyvédi megnyilvánulások is nagyon különbözőek voltak. Nemcsak retorikáról van szó, hanem külalakról is. Az írásbeli eljárásnak köszönhetően jól elkülöníthetők a hivatásos írnokok által leírt beadványok az ügyvédek saját keze által készítettektől, és még ezek között is találkoztunk olyan írásképpel, amelynek alapján kétségünk támadhat, vajon az illető ügyvéd tudott-e egyáltalán írni. A

további kutatásokig csak feltételezéseink lehetnek: némelyik ügyvéd esetleg már idős és beteg lehetett, és ez akadályozhatta az írásban.

Összegző kép az előbbi szempontok alapján

Az 1840. évi törvény eszménye a jóhiszemű, kockázatot vállaló személy, akiről föltehető, hogy önhibáján kívül bukott el, ezért megérdemli az újrakezdés lehetőségét. A csődperekben feltáruló társadalmi viszonyokra vonatkozóan a kérdés az volt, vajon mutatkozik-e társadalom a csődperekben, van-e értelme egyáltalán társadalomról mint emberek szerveződéséről beszélni? Nem egyszerűen a jog által keletkeztetett és diktált viszonyokról, szerepekről van-e szó? Egyáltalán, mekkorák ezek – az ügyekből feltáruló – társadalmak?

A társadalom szóval a nyelvújítás ajándékozta meg a magyar nyelvet. Az összehasonlítás szempontjából érdekes más nyelvekben nem tesznek különbséget 'társulás, társaság' és 'társadalom' között. A *concursum* (csődület) kifejezés esetében tényleg egy cél, egy megoldandó helyzet tartja össze a társakat (*sociusokat*), nevezetesen a cselekvőképtelenné vált tulajdonos vagyoni állagának (ezt a mai jogi nyelv inkább állagnak nevezi) szabály szerinti felosztása. Ez a cél és a szabályok hozzák létre a lényegében kényszerből társultak feladatmegosztását, a meghatalmazás és a képviselet rendszerét. Még ha társadalomról a nemzeti szintű együttélő közösség értelmében nem is beszélhetünk, társaságról mindenképpen jogosult beszélni a csődök kapcsán.

A kutatás elindításakor abban bízunk, talán a csődök között valaminő granovetteri értelemben vett gyenge kötések fogunk fölfedezni. Azaz, lesznek olyan szereplők, kevesen, akik több hitelezői csődületben is előfordulnak. Ez kevésbé volt tapasztalható, bár vannak rá példák, leginkább a képviselet kapcsán, hogy egyes ügyvédek sok meghatalmazással rendelkeztek, de ez nem az üzleti világ, inkább az üzleti világ és az ügyvédi hivatás összefüggéseire világít rá.

Pest jelen lévő honos népessége 1869-ben már elérte a kétszázezretet. Ebből a csődökben leginkább előforduló címek szerint érintett Bel -, illetve Lipótvárosban (lényegében a mai ötödik kerületben) valamivel többen, mint félszázezren laktak. Az a szűk vagyonos réteg, amelyik egyáltalán fedezett hitellel rendelkezhetett, jól közelíthető a választásokon résztvenni jogosultak számával. Ez a szám pedig egész Pesten nem haladta meg a tízezer főt, azaz a teljes népesség szűk hét százalékát. Az egyes perekben előforduló személyek a még nem túl nagy pesti társadalomban is csak egy-egy szigetszerű csoportot képviseltek. Az eddig feldolgozott csődök komoly része a textilkereskedelmi ágazathoz kötődik. A bukottak egy szűk, de igazgatásilag több részre (Bel-, Lipót, Terézvárosok) is tagolt területre, a mai Erzsébet tér környékére lokalizálhatók. Ha azt nézzük, hány embert zárnak egymás mellé a csődületek, akkor ezek a társaságok sem túl nagyok. A követelést benyújtók száma a néhány fő/cég és a talán félszáz között mozog. Természetesen a hitelezők közül

jó páran nem az említett környékről származnak. Bár a bukott adósok értelemszerűen jóval kevesebben vannak, mint a hitelezők, ez az adósok adósaira általában már nem igaz. A csődöknek legalább egy része nem teljesítő kölcsönökből – régiesen inszolvenciából, mai kifejezéssel a *cash flow* megszakadásából – fakadt. Az is igaz azonban, hogy a bukottak által be nem hajtható tartozásoknak csak egy része volt az előbb említett környékre kihelyezve, közülük sok az országnak egészen távoli vidékeire került.

Tekintetbe véve a kereskedelem hierarchikus és a fák ágkoronájához hasonlatos, hálózatos szerkezetét, talán nem meglepő, ha az átfedéseket jobbra nem az egyes csődperek közvetlen szereplői, az adósok és a hitelezők között találunk. Önmagában az sem meglepő, ha a csődhitelezők között nem egyszer találkozunk nem magyarországiakkal, és az ebben az értelemben külhoniak között többször is bécsiekkel. A bécsiek és az egyéb külföldi hitelezők között az a különbség, hogy a bécsiek többször játszottak aktív szerepet a bukott adósságának rendezésében. A bukott pesti kereskedők és bécsi hitelezőik között ráadásul az üzleti kapcsolat mellett gyakran rokoni kötődés is megjelent. Talán nem nagy tévedés azt föltételezni, hogy a bécsi kereskedők valamilyen oknál fogva megkísérelték Magyarországon is teríteni árukészletüket, s ehhez támogatást adtak a pesti kereskedőknek, és az üzleti bizalmat csak növelte, ha az adott kereskedőkkel még valamilyen rokoni kapcsolatban is álltak. A pesti kereskedői társadalom – legalábbis a bukások tükrében – a bécsi kereskedő világ nélkül aligha elemezhető. Bár a csődökből kivilágló személyes kapcsolatok többször is Bécs felé mutatnak, van mégis egy társadalmi csoport, amelyik összeköti e pereket – a jogászok, főként az ügyvédek. (A bécsi vonatkozással rendelkező perekben közjegyzők is előfordulnak, de ez a hivatás 1869-ben hazánkban már és még nem testesült meg.) Ha úgy tetszik, a csődök egész világára az ügyvédeken keresztül látunk rá igazán. A szereplők szavai jobbra ügyvédek szavai, néha talán még aláírásuk is tőlük származik, gondolatmeneteikről már nem is beszélve. Személyiségek helyett a szó eredeti jelentésében vett *perszónák*, álarcok. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a csődök szereplői pusztán a *homo oeconomicus*ok racionalitásával és értelmes önzésével bíró egyedekre csupaszodnak le. Sokkal inkább beszélhetünk a szerepek adta lehetőségek kihasználásáról. Az mindenképpen szembe ötlő, hogy a jogi eljárás értékrendje ingadozott a méltányosság és a következetesség Szküllája és Kharüdisze között.

A kutatás haszna: levéltárat segítő eredmények

A csődperek anyaga a jelenlegi törvényi szabályozás fogalmait tekintve alapszinten rendezett, a kutatómunka nem kis részben az anyag belső szerkezetének feltárására irányult. E feltáró munka eredményeként viszont remény van arra, hogy útmutatást tudjunk kínálni egy esetleges darabszintű levéltári rendezés számára. Ezt nagyon fontos eredménynek tekintjük, hiszen a csődiratok történeti

hasznosításakor visszatérő panasz az iratok áttekinthetetlensége. Éppen ezért az anyagfeltárásunk iratszintű eredményeit (iratokról készített excel kimutatásainkat) a Budapest Főváros Levéltára rendezkezésére bocsátjuk.

Az iratok reménybeli kutatói nem kiképzett gazdaságtörténészek, akiknek a perek ügyiratszintű feltárása jelentős segítséget jelenthetne, hogy célirányosan, de ugyanakkor az ügyiratok belső összefüggéseit is látva fordulhassanak a csődperekhez mint történeti forráshoz. A rendezés, feltárás, kereshetőség igen jelentősen növelheti az iratanyag iránti érdeklődést, s ekként annak hasznosságát. Az ügyek során például sok tárgyi listát állítottunk elő – lakásleltárakat, üzletleltárakat. (Van köztük rövidebb és hosszabb is. Gregersen Gudbrand fatelepének leltára például önmagában vastagabb, mint jó pár teljes peranyag.) E listák elérhetőségének információja jövőbeli művelődés-, kultúrtörténeti, társadalomtörténeti célzott vizsgálatok kiindulópontja lehet majd, hogy csak egy példát említünk. De nem elhanyagolható az a név és cím adatbázis sem, ami a feltárás során általunk összeállításra került, s ami tovább gazdagíthatja a már meglevő digitális levéltári adattárakat.

* * *

Kutatásunk eredményeként leszögezhetjük, hogy az 1869. évi csődiratok tanulmányozása beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Valóban alkalmas arra az iratanyag, hogy az üzleti élet hétköznapi működését: egy vállalkozás és annak piaca, illetve vállalkozás és üzletfelei közötti relációkat vagy a bizalom (családi és felekezeti) forrásainak elemeit feltérképezzük. A kapitalizálódó pesti társadalomnak azonban két további fontos vizsgálati terepe is előtérbe került a csődök révén: a nők gazdaságban betöltött jelentősége és az ügyvédek láthatóan egyre inkább mindenre kiterjedő jelenléte. Eredményeinket tanulmányok mellett elsősorban az összegző kötetünk tartalmazza, s bízunk benne, hogy a jogtörténettől a társadalomtörténeten át a gazdaságtörténetig sokak fogják haszonnal forgatni. Összeállított adatbázisaink pedig Budapest Főváros Levéltárában, illetve az e-levéltárban hasznosítva a jövőbeli kutatások kiindulópontja lehet majd.